

Sven Bislev

INDISKE SAMFUNDSFORMATIONER I KOLONITIDEN

1.1. PERIODISERINGEN

1.1.1. Problemet

Det er af flere grunde klart, at British India fra 1700-tallet til 1947 (den politiske uafhængighed) ikke udgjorde nogen enkelt samfundsformation: for det første er der i 1700-tallet tale om en samfundsformation med dominans fra den asiatiske produktionsmåde, og i 1947 én med dominans fra monopolkapitalismen; for det andet er der i den tidligste del af perioden så store regionale forskelle, at det umiddelbart synes forkert at henføre disse regioner til samme samfund.

Klarheden ophører imidlertid, når vi skal til at drage grænser mellem de forskellige samfundsformationer(1); der er da forskellige mulige kriterier, både geografiske og historiske:

geogra- en opdeling på basis af naturforhold, klima, etc.,
fiske: som skaber forskellige økonomiske betingelser, og deraf forskellige produktionsstrukturer. Naturgivne forhold skiller også de økonomiske regioner ad

histo- - eller en opdeling efter statsapparatets opbygning,
riske: d.v.s. administrative regioner, hvor disse ikke falder sammen med de geografisk-økonomiske

- forskellige forfattere har brugt forskellige årstal til at drage skillelinier i den indiske historie. Tallene 1757, 1793, 1837, 1858, 1910, etc. står for forskellige afgørende ændringer i englændernes politik eller i deres mulighed for at føre dem ud i livet. Andre årstal betegner ændringer i økonomi (1860'erne) eller ideologi (1858).

For at kunne vælge det bedste kriterium må vi kort se på begrebet samfundsformation:

Sven Bislev

INDISKE SAMFUNDSFORMATIONER I KOLONITIDEN

1.1. PERIODISERINGEN

1.1.1. Problemet

Det er af flere grunde klart, at British India fra 1700-tallet til 1947 (den politiske uafhængighed) ikke udgjorde nogen enkelt samfundsformation: for det første er der i 1700-tallet tale om en samfundsformation med dominans fra den asiatiske produktionsmåde, og i 1947 én med dominans fra monopolkapitalismen; for det andet er der i den tidligste del af perioden så store regionale forskelle, at det umiddelbart synes forkert at henføre disse regioner til samme samfund.

Klarheden ophører imidlertid, når vi skal til at drage grænser mellem de forskellige samfundsformationer(1); der er da forskellige mulige kriterier, både geografiske og historiske:

geogra- en opdeling på basis af naturforhold, klima, etc.,
fiske: som skaber forskellige økonomiske betingelser, og
deraf forskellige produktionsstrukturer. Naturgivne
forhold skiller også de økonomiske regioner ad

histo- - eller en opdeling efter statsapparatets opbygning,
riske: d.v.s. administrative regioner, hvor disse ikke
falder sammen med de geografisk-økonomiske

- forskellige forfattere har brugt forskellige årstal til at drage skillelinier i den indiske historie. Tallene 1757, 1793, 1837, 1858, 1910, etc. står for forskellige afgørende ændringer i englændernes politik eller i deres mulighed for at føre dem ud i livet. Andre årstal betegner ændringer i økonomi (1860'erne) eller ideologi (1858).

For at kunne vælge det bedste kriterium må vi kort se på begrebet samfundsformation:

Dette dækker et konkret samfund, som en historisk kombination af forskellige produktionsmåder. En produktionsmåde dominerer, d.v.s. at samfundsformationen præges af den kombination af niveauerne økonomi, politik og ideologi, som produktionsmåden karakteriseres af(1a).

Således karakteriseret må en samfundsformation adskilles fra en anden ved, at kombinationen af produktionsmåder er forskellig m.h.t. dominans eller m.h.t. de "deltagende" produktionsmåder. Dette må i hvert fald gælde for en adskillelse i tid. For en adskillelse i rum må nok andre kriterier tages i betragtning: havde vi to samfund liggende ved siden af hinanden, som var helt ens, men ingen berøring havde med hinanden, var det unyttigt at påstå, at de tilhørte samme samfundsformation. Vi må her supplere det anførte kriterium med en skelnen mellem konkrete sociale helheder ud fra en undersøgelse af deres faktiske, "empiriske" integration på de forskellige niveauer.

En overgang (i tid) fra en samfundsformation til en anden, er således at forstå som en ændring af forholdet mellem produktionsmåderne. Denne ændring kan finde sted som et kronologisk lokaliserbart brud, en revolution: en ny klasse eller klassealliance griber magten over statsapparatet, et nyt forhold mellem niveauerne oprettes, en overgangsfase indledes, der fører til den anden produktionsmådes dominans. Således er tilfældet med de russiske og kinesiske revolutioner, der har bragt landene fra en meget udviklet form af kapitalisme til overgangsfasen mellem kapitalisme og socialisme. Den franske revolution viser en anden model, idet den politiske revolution her indfører kapitalismen efter at den er begyndt at etablere sig i visse af økonomiens regioner.

En "datering" af bruddet mellem to samfundsformationer ved hjælp af et årstal giver et problem, som allerede er antydet: problemet med forskydningen mellem niveauerne, med niveaurnes egen "tid", for at bruge Althussers udtryk (2). Hvis vi vil analysere inden for den historiske materialisme med begrebsapparat, d.v.s. operere med begrebet samfunds-

formation, kan vi ikke bruge en for alle niveauerne fælles kronologisk reference, en "ideologisk tid"; som følge af de forskellige forløb (rytmer, skanderinger), der gør sig gældende for niveauerne, må vi operere med en "tid" for hvert niveau. Forløbene i den historiske udvikling finder sted inden for niveauerne, ikke for dem alle i fællesskab og samtidigt. En revolution er udtryk for, at modsætningerne på samtlige niveauer sammensmelttes i en konkret konjunktur, hvorved en "revolutionær situation" opstår, der - afhængig af forholdene på klassekampsfeltet - kan føre til en revolutionær ændring af magtforholdene (3).

Hvor vi ikke finder sådanne brydningsenheder (revolutionære situationer), kan der være tale om brydningsforskydninger: et niveaus struktur står i modsætning til strukturen på de andre niveauer, men tilhører dog stadig den samme produktionsmåde eller -form, d.v.s. bestemmes af den helhed, som den "gamle" produktionsmåde udgør (4). Sådanne brydningsforskydninger er de mest interessante fænomener, og samtidig dem, der volder de forskellige former for reduktionistisk marxisme størst vanskeligheder; de har at gøre med overgangsformationernes problematik, og - samtidig - med sameksistensen af flere produktionsmåder i en samfundsformation.

Det er overgangsformationerne og brydningsforskydningerne, som umuliggør en opdeling af den historiske tid i perioder, der forløber efter en fælles tid, d.v.s. adskilles af tidspunkter inden for den empiriske tids referenceramme. I modsætning til "perioder" adskilles samfundsformationer af brydninger, der finder sted i et forhold mellem niveauer, der har hver sin tid: først når f.eks. det økonomiske niveau dominans (der er et led i den kapitalistiske produktionsmåde) er oprettet - gennem den økonomiske, politiske, ideologiske og teoretiske praksis - domineres samfundsformationen af kapitalismen. Forud for dette går ændringer af strukturerne på de forskellige niveauer - eller ændringer i de funktioner, som strukturerne har.

Vi har nu antydnet en opløsning af problemet om periodi-

seringen, på den måde at det ikke synes muligt at analysere i perioder, men kun i samfundsformationer og produktionsmåder. Tilbage bliver at demonstrere, hvordan denne kritik af det ideologisk-empiriske tidsbegreb virker, når den føres med mere konkrete begreber. Vi vil gennemgå nogle træk af British India's historie, som den fremstilles af historikerne, og diskutere deres opdelinger.

1.1.2. Bengalen 1757 og 1793

I 1757 vinder englænderne over Shiraj-ud-Daula, Nawab over Bengalen (en Nawab er en fyrste i Moghul-systemet), i slaget ved Plassey. Fra da af er Nawab'en og hans administration under engelsk kontrol, som formelt befæstes af Moghul-kejseren i 1765. Dette er ikke bare en ændring i en politisk formalitet, for kontrollen er effektiv. Det er heller ikke bare en politisk ændring, for den har økonomiske konflikter som baggrund og økonomiske konsekvenser af stor betydning. Konfliktens baggrund er en strid om englændernes handelsprivilegier: disse, som er givet dem af Nawab'en, giver dem et monopol på Bengalens udenrigshandel og tillader dem at føre varerne fra denne handel afgiftsfrit rundt i landet (d.v.s. en fritagelse fra den generelle indenlandske vare-skat). Østindien-kompagniets agenter og deres indiske ansatte ønsker imidlertid at få adgang til også at handle med varer, der produceres og sælges inde i landet. Desuden ønsker de at slippe for afgifterne på denne handel. Disse ønskers opfyldelse vil føre til en total udkonkurrering af de indiske købmænd; monopol på handelen er derfor, hvad englænderne i sidste instans går ind for. På dette spørgsmål føres der krig 1763, og englænderne vinder (5).

Vi kan udvide det af historikerne meget brugte årstal 1757 og spørge: hvad skete der 1757-65? Hvad er forskellen på samfundets struktur før slaget ved Plassey og dets struktur efter Østasienkompagniets overtagelse af dewaniet Bengalen? Der er naturligvis en forskel, men er den så stor, at det er berettiget at tale om forskellige perioder før og efter? I

sidste ende bliver problemet, om der i løbet af englændernes nedbrydning af moghul-styret i Bengalen sker en transformation af strukturen på alle niveauer, eller om der blot sker en forskydning af strukturen på et niveau i forhold til strukturen på de andre.

På det politiske niveau sker der det, at moghulernes "feudale" (om dette begreb, se senere) stat afløses af Østindienkompagniets administration, som også er et statsapparat. Herved effektiviseres statens funktion som opretholder af lov og orden - og herved modificeres statens økonomiske funktion: denne består først og fremmest i skatteopkrævning via zamindarerne, og det er forholdet mellem centralmagten og zamindarerne, der undergår en ændring med betydning for det økonomiske niveau. Under moghulerne havde nawab'en og zamindaren en slags fælles interesse i systemets stabilitet - zamindaren fordi hans jord var ham tildelt af nawab'en, og denne fordi zamindaren var den eneste effektive myndighed på stedet (6). Jordens dyrkere udbyttedes via zamindaren, men på grund af dennes faste tilknytning til sin lokalitet (z's embede var mere eller mindre arveligt, og i hvert fald var der ingen nemme alternativer til det) var han interesseret i ikke at drive udbytningen videre, end at en fortsat og gerne udvidet og forbedret dyrkning i hvert fald var mulig. Rigeligheden på jord var en anden faktor, som i hvert fald i en tidligere periode mindskede dyrkernes afhængighed af zamindarerne.

Østindienkompagniets overtagelse betyder nu en mindskelse af disse tosidede relationers stabiliserende indhold: kompagniets agenter behøver ikke at støtte sig til zamindarerne (selv om det - hvad man efterhånden indser - er nemmest at bringe disse i et afhængighedsforhold og derefter anvende dem) for opretholdelsen af lov og orden. Zamindarernes stilling svækkes i første omgang, og dyrkernes ligeså, idet udbytningen forstærkes af de forhøjede skattekrav. I et vist omfang overgår zamindarernes opgaver endvidere til handelskapitalister fra Calcutta, som af den engelske administration får tilladelse til at købe de zamindarier, som bliver ledige.

Vk udsætter den nærmere diskussion af ændringernes indhold lidt og går over til at referere begivenhederne omkring den permanente fastlåsning af jordrenten (the Permanent Settlement) i Bengalen 1793. Dennes baggrund var en meget varierende (i.e. stigende) beskatning af zamindarerne i hele den tid, englænderne havde haft myndighed til at fastsætte beskatningen. Resultatet af denne praksis var usikre og ruinerende forhold for zamindarer og dyrkere, og i 1789 lå skønmæssigt 1/3 af Østindienkompagniets territorium udyrket hen (7). For at stabilisere forholdene på landet og dermed opnå en stabil skattebetaling, besluttes det at fastsætte skattens grundlag som en uforanderlig vurdering af jordens værdi - samt at fiksereskattegraden som 90% af den daværende jordrente. For yderligere at stabilisere systemet gør man zamindarerne til de juridiske ejere af jorden; i det omfang, de også bliver de virkelige ejere, skaber man herved en ny klasse, som er direkte afhængig af det engelske regime, og som derfor udgør dettes nødvendige sociale basis for dominansen af Indien (8). De indtægter, som tabes ved at jordskatten ikke længere kan stige, indvindes ved nye skatteformer, især forøgede afgifter på indenlandsk handel (9).

For begge disse to meget betydningsfulde begivenhedsforløb (1757/65 og 1793) gælder, at de indfører afgørende nye elementer i den bengalske samfundsformation: i første omgang introduceres den engelske handelskapitalisme, i anden en klasse af jordejere af kapitalistisk tilsnit. Handelskapitalismen er et element i den økonomiske struktur; men den er ikke endnu - hverken i England eller i Bengalen - en fuldt udviklet kapitalisme. Den er et led i den "oprindelige akkumulation", en proces som hjemfører betydelige mængder kapital til England i en periode, hvor kapitalismens andre elementer netop er ved at konstituere sig der. I Bengalen betyder den en forøget udbytning af jordens dyrkere, dels via jordskatten, dels via den "konkurrence" som ved politiske midler påføres jordbrugs- og håndværksproducenterne. Den medfører ikke - hverken umiddelbart eller på længere sigt, så længe den kun eksisterer netop som handelskapitalisme - nogen ændring i den grundlæggende

økonomiske struktur: jordbruget er økonomiens fundament, og det drives stadigvæk på samme måde: ejerforhold i økonomisk forstand (adgangen til at bestemme over anvendelse af produktionsmidler og produkter) og tilegnelsesforhold^{*)} (evnen til at sætte produktionsmidler i arbejde) er fundamentalt de samme (9a). Vi kan udtrykke det sådan, at en modifikation af strukturen (indførelsen af et nyt strukturelement) lægger grunden for en praksis, der på længere sigt ændrer den grundlæggende struktur.

Den godsejerklasse, som englænderne etablerer (bevidst eller ubevidst (10)) har ikke samme funktion som den klasse i England, for hvilken der foretages en lignende fastlåsning af jordskatterne 5 år senere (11): den er ikke den dominerende klasse, for den udgøres af englænderne; den har ikke nogen magt som klasse, dens magt tildeles den af englænderne; men den er et frø, der lægges i jorden, og som skal udvikle sig til et træ, som englænderne i Indien kan støtte sig til. Den får (som vi senere skal se) status som allieret klasse.

Vi skal senere gå lidt nærmere ind på produktionsmådens udvikling og kan her blot nøjes med at konstatere, at intet af de to årstal 1757(-65) og 1793 adskilte virkelige perioder, d.v.s. samfundsformationer (vi kan naturligvis altid opdele arbitrært i kronologiske perioder, uden at få nogen oplysende effekt ud af det; antagelsen her er, at en virkelig oplysende inddeling må træffe en overgang, der ikke blot kan være en forbigående konjunktur, og som derfor må være forankret i samfundets grundlæggende struktur).

1.1.3. 1837 og 1858

1837: "The date of accession of the Great Queen/Victoria/... in India...really marks the end of one historical epoch, and the commencement of another. Before 1837, the provinces of Bengal, Madras, Bombay, and the fairest tracts of northern India, had passed under British rule. The great Civil Service of India had been organised.

^{*)} "reel tilegnelse" omfatter "Besitzung" og "Nutzniessung" - se fx. Das Kapital, Berlin 1966, III, 798 f.

After many failures and unsuccessful experiments, the judicial administration of the country had been formed on a satisfactory basis. The still more difficult administration had been settled, wisely or unwisely, in Bengal in 1793, in Madras 1820, in Northern India in 1833, in Bombay in 1835. Peace had been secured all over the country. The Company had ceased to be traders in 1833, and stood forth as rulers and administrators of India. English colleges had been opened in Calcutta in 1817, and in Bombay in 1834; the liberty of the press had been granted in 1836. Communication by steam had been opened between Europe and India; retrenchment in expenditure had been effected; an annual surplus had been secured; a wider field of administrative work had been opened for the people. The good of the people of India was recognised, at least in principle, as the aim of the British Government. The people responded to this desire; there was a progress and advancement. There is therefore a natural pause in the history of India in 1837..." (12).

Denne opsummering af begivenhederne op til 1837 (en dato som citatets forfatter ikke har valgt på grund af dronningens tiltrædelse, men på grund af de sociale fænomener, som er opregnet ovenfor) er bemærkelsesværdig i denne sammenhæng, fordi det lægger vægt på en datering af en overgang på alle niveauer samtidig:

- politisk: Civil Service, retsvæsenet, udbredelsen af direkte engelsk styre, fred, indere i administrationen;
- økonomisk: jordskatten, regeringens udgifter, kommunikation;
- ideologisk: uddannelse, pressefrihed, kolonialiseringsideologien, intellektuel opvågningen; (12a)
- teoretisk: den borgerlige økonomiske teori opnår i disse år sin blomstring med Adam Smith (1723-97) og Ricardo (1772-1823). Adam Smith beskæftiger sig med Indien i "Wealth of Nations"; og i indiske administratorers rapporter kan man se spor af fx. Ricardos værditeori (13).

Fra andre kilder kan man finde en supplerende af denne datering af overgangen. Marx (14) citerer handelstal for 1818, -24, -36, og 1837 og fortsætter:

"...The decline of Indian towns celebrated for their fabrics was by no means the worst consequence. British steam and science uprooted, over the whole surface of Hindostan, the union between agriculture and manufacturing industry..." (der refereres til den engelske udkonkurrering af indisk bomuldsproduktion - dette fandt sted netop i de nævnte år).

På den ene side finder vi altså her nogle år (fx. perioden 1813-37) som bærer spor af overgange på alle niveauer. På den anden side kan vi finde tydelige forskudninger mellem overgangene, dels indenfor det kvarte århundrede der her er tale om, dels med forgreninger til før og efter: til 1793 (den første Land Settlement), 1784 (Toryernes - Pitt's - India Bill, som stiller Østindienkompagniet under kontrol), slutningen af 1790'erne (den første acceleration af eksporten af bomuldsvarer fra England), 1840'erne (J.S. Mill's politiske spekulationer, administrative reformer) o.s.v. Disse "før-og-efter" begivenheder repræsenterer begyndelser og slutninger på forløb, der slutter/begynder i perioden. I sidste instans kan vi ikke "lukke" perioden kronologisk uden at gå helt tilbage til omkring midten af det 18. årh. og frem til efter midten af det 19. årh. Selv da er det problematisk, som vi senere skal se.

1858: "In the first half of the nineteenth century, while the British domination was still...expanding, a policy of expanding absorption of the decaying States...was actively followed. But the turning-point came with the Revolt of 1857. The Revolt of 1857 was the last attempt of the decaying feudal forces...to turn back the tide of foreign domination...the progressive forces of the time, the educated class, representing the nascent bourgeoisie, supported British rule against the Revolt...From this point the feudal forces no longer represented the main potential menace and rival to British rule, but the main barrier against the advance of the awakening masses...The policy was consciously adopted of building more and more decisively on the feudal elements, on the preservation of the Princes and their states, as the bulwark of British rule". (15)

Samme forfatter giver andetsteds en nærmere detaille-

ring af skiftet omkring 1857 (oprøret) -58 (den engelske stats overtagelse af administrationen af British India). Han nævner, at der i den aktive omformende politik (Marx's "destructive role of imperialism") før -58 indgik afskaffelsen af barbariske skikke som enkebrænding og børnemord, afskaffelsen af de gamle herskende klasser, som holdt folket nede i en stationær tilstand, udryddelsen af "thugs" (røvere), afskaffelsen af lokale krige, indførelse af uddannelse i vestlig tradition, pressefrihed, etc. (16) Efter -58 støttes det indiske aristokrati, det opretholdes som en tom skal omkring et stadig mere tyrannisk styre, hvor forbindelsen mellem folk og aristokrati er brudt på grund af den engelske dominans. Sociale reformer forfølges ikke længere aktivt. Alliancen med fyrsterne opretholdes helt frem til uafhængighedskampens sidste dage, hvor de irrationelle grænsedragninger omkring "fyrstestaterne" bruges til at forkludre uafhængighedsspørgsmålet. Ligeledes er et nyt træk i englændernes politik, at skillelinjerne mellem religionssamfundene (hinduer, muslimer, sikher) bruges til at fremme englændernes egen sag (divide et impera) hvor tidligere sådanne forældede strukturer udryddedes med hård hånd.

Man kan sætte spørgsmålstegn ved rigtigheden af Palme Dutt's analyse af den engelske politik; et sådant skel mellem en klassealliance med de objektivt progressive kræfter (før 57/58) og de objektive reaktionære (efter) eksisterer næppe helt så skarpt og uniformt på alle områder og i alle regioner. Således sker der kort efter 1858 det, at tre universiteter stiftes, en straffelov, der er forfattet i 1837, iværksættes, der vedtages "Rent Acts" (som begrænser den jordafgift, dyrkerne betaler til jordens ejere - og i øvrigt sikrer dyrkerne besiddelse af jorden), og liberalisterne H. Maine og Ch. Trevelyan fungerer som rådgivere for generalguvernøren. På den anden side får aristokratiet løfter om, at englænderne vil respektere indgåede aftaler og anerkende deres ret til at adoptere arvinger, Taluqdar'erne i Oudh bliver anerkendt, Victoria udråbes til kejserinde af Indien og en politik indledes som skal bevirke at "...the Crown of England

should henceforth be identified with the hopes, the aspirations, the sympathies and interests of a powerful native aristocracy". (17)

Indenfor teorien/ideologien finder vi, at de kræfter, der i England sættes til side, som deres talsmand har John Stuart Mill. (18)

R.C. Dutt's opsummering af den engelske politik er:

"The wise administrators of the day did not desire to set aside the landed classes. On the contrary, they respected their rights while they also extended protection to those who actually tilled the soil under them". (19)

Ved at "respektere" de jordejende klasser og "beskytte" jordens dyrkere - samt ved, hvad man desuden gjorde, generelt at holde igen med kravene på jordskat, - fremmer man landbruget, især den produktion, der indgår i penge kredsløb (idet jordejerne vil fremme en sådan produktionsindretning). Samtidig hævede man skatterne på den øvrige del af de økonomiske processer: alt i alt er det en nærliggende konklusion, at man her iagttager de engelske industrikapitalisters politik slå igennem. Disse var ikke interesserede i at fremme de objektive progressive kræfter i Indien, men i at forvandle Indien til råstofleverandør og færdigvareimportør. Dette kan inkludere såvel fremme af landbrugskapitalismen og den sociale stabilitet (ligegyldigt på hvilken basis) som hæmning af den industrielle udvikling.

Den teoretiske konklusion på denne korte skitse må blive, at ændringen i engelsk politik er en ændret taktik for indførelsen af kapitalismen i Indien: den reflekterer dels skiftet fra Østindienkompagniets til regeringens administration (hvorved de dominerende klasser i England får et mere direkte greb om Indienspolitikken) dels - i forbindelse med det - den proces i England, som består i industrikapitalisternes march mod den politiske magt, og som forløber netop omkring denne tid. Det der sker i Indien er blot et led i overgangen

til kapitalismen - på det økonomiske niveau sker der ikke signifikante ændringer i umiddelbar forbindelse med englændernes ændrede politiske strategi. (20)

1.1.4. 1914/18

De fleste forfattere lokaliserer en overgang til omkring 1. Verdenskrig, omend begrundelserne naturligvis er forskellige. På det økonomiske område kan man begrunde det i "...the beginnings of the diversification of Indian industrialization", (21) eller i overgangen fra industrikapitalistisk til finanskapitalistisk udbytning (22). Den første begrundelse er rent empirisk af tvivlsom korrekthed, den anden vil vi se lidt nærmere på i det følgende, idet den antyder en "ægte" overgang: fra konkurrencekapitalismens til monopolkapitalismens dominans.

P. Dutt anfører, at finanskapitalens dominans begynder at etableres omkring 1900, men accelereres af krigen 1914/18. Et egentligt skift er vanskeligt at iagttage i de af ham anførte tal, idet de fleste økonomiske trends udviser et jævnt, langsigtet forløb fra 1860'erne til op mod 2. VK: der er tale om tal for engelske kapitalinvesteringer, handel med udlandet, industriel beskæftigelse, m.v. Højest kan man ved særdeles usikre beregninger sandsynliggøre, at profitterne fra engelske investeringer overstiger profitterne fra cirkulationssfæren fra omkring århundredets begyndelse. En slags skift er det måske også, at Englands andel af Indiens import falder til under 50%. Disse ændringer skyldes hovedsagelig, at den engelske eksport af bomuldsvarer til Indien, startet i det 19. årh.'s begyndelse, falder til fordel for en moderne industriel fremstilling af disse varer i Indien.

Under en kort efterkrigs-hausse i 1920/21 strømmer engelsk kapital til Indien i et hidtil uset omfang; men strømmen er af kort varighed, idet en kraftig devaluering vender konjunkturerne allerede 1921/22. Derefter følger en periode af svag økonomisk aktivitet, hvor den engelske finanskapital har lejlighed til at etablere et fast greb om den

indiske industri (23).

På det politiske område ændrer kolonimagten signaler kort efter den russiske revolution: på det konstitutionelle område lover Montagu Declaration fra 1917 en udvikling henimod "responsible government". Omtrent samtidig bliver det officiel økonomisk politik at søge at fremme Indiens industrielle udvikling - et omsving fra en tidligere gammelliberal ikke-interventionisme (24). Denne politiske ændring er dog kun svag; den holder ikke til afsvækkelsen af konjunkturen (d.v.s. profitforventningerne for engelske kapitalinvesteringer) i 20'erne, og den modificeres afgørende fra 1927. I 30'erne indtræder den interventionistiske holdning igen, da englænderne får brug for det indiske bourgeoisie som allierede i kampen mod den begyndende massebevægelse i og udenfor Congress. Den økonomiske politiks forløb har således karakteristiske lighedspunkter med forløbet i Europa, hvor de fleste lande oplever en periode med interventionisme under krigen, en liberalismens sidste opblussen i tyverne og den monopol-kapitalistiske, interventionistiske stats endelige etablering i 30'erne (Danmark: O. Rode/Madsen-Mygdal/Stauning & Steincke, England: Lloyd George/ Baldwin/National Govt., USA: Wilson/New Deal).

I sidste ende udvikler den engelske politik sig til at være en alliance-politik overfor det indiske bourgeoisie (og i allersidste øjeblik en prisgivelse af det jordbesiddende aristokrati - den gamle allierede - 's interesser). Men denne politik slår kun langsomt igennem, efter 15-20 års strid med borgerklassens repræsentanter i Congress.

Det indiske folk begynder at føre sig gældende på klassekampfeltet efter 1914/18: den hårde byrde som den engelske krigsførelse lægger på Indien fremkalder utilfredshed og oprørske tendenser i stigende antal, som kulminerer, da Congress sætter sig i spidsen for dem i tyvernes første år. Genforeningen på Lucknow-samlingen af moderate og "ekstremister" (i.e. tilhængere af begrænset selvstyre resp. tilhængere af uafhængighed), af hinduer og muslimer er første tegn på klassernes fælles nationale bevægelse, rettet mod det

ydre tryk. Gandhi bliver bevægelsens enerådende leder; hans (pacifistiske) ideologi udtrykker det småborgerlige indslag i bevægelsen - og hans afblæsning af det hele i 1922 viser i sin formulering (og i sine effekter), at han repræsenterer det jordejende borgerskab (25). En ny bølge af politisk aktivitet i 1929/31 inddrager det industrielle bourgeoisie i Bombay, men Gandhi afblæser også denne bevægelse. Den viser sig sejglivet og må slås ned med forstærket vold fra englændernes side.

For Englands vedkommende kan der næppe være tvivl om, at 1. VK er indledningen til en overgangsfase, der ender med monopolkapitalismens komplette dominans i 30'erne (efter at den økonomiske struktur allerede er etableret omkr. 1900). Den engelske politik overfor Indien er en kompleks sammensætning af de politiske interesser hos de grupper, som endnu i mellemkrigstiden slås om magten: og endnu mere komplekst er forholdet i Indien: en samfundsformation i den kapitalistiske periferi præges altid af en særlig stor "afstand" mellem produktionsmåderne (her: asiatisk produktionsmåde - monopolkapitalisme, med de mellemliggende former meget svage), og befinder centrets samfundsformation sig i en fase med særlig store forskydninger, kan meget komplekse alliancer af klasser og klassefraktioner udvikle sig. I alle tilfælde udgør 1. VK for Indiens vedkommende ikke noget overgangstidspunkt (ikke engang på et enkelt niveau) - men det er nok en sandsynlig konklusion på et bedre funderet studium, at den udgør indledningen på en særlig overgangsfase, der ender med etableringen af den konstitutionelle uafhængighed i -47.

1.2. PRODUKTIONSMÅDER

1.2.1. Problemet

Vi lader problemet om historiske perioder afløses af problemet om adskilte samfundsformationer, som skiller sig fra hinanden ved forskelle i dominansen af den ene eller den anden produktionsmåde. Dette valg af teoretisk angrebsmåde

må legitimeres teoretisk og ikke bare ved hjælp af de empiriske antydninger, der er givet i det foregående. Legitimationen må henhøre sig til teoretiske kriterier, der udsiger noget om, hvad der er den mest frugtbare videnskabelige analyse - idet vi her springer over problemet, hvad der i det hele taget er en videnskabelig analyse.

Hvis vi afgrænser en historisk periode ved hjælp af to årstal (eller et begreb, der betegner tiden mellem to årstal: fx. mellemkrigstiden) har vi ikke med det givet nogen form for karakteristik af analysen/fremstillingens objekt. Et sådant objekt må beskrives ud fra en teori - det må teoretisk "konstitueres", for at vi kan tænke det i en videnskabelig sammenhæng. Hvis vi arbejder med en unilineær kausalitet og en empiristisk historieopfattelse (hvor historien er en kaotisk masse af "begivenheder", ud af hvilke der abstraheres en sammenhæng bestående af enkle kausalforhold mellem "hændelser" adskilt af tid), er den historiske "periode", afgrænset af punkter i tiden, et definerbart objekt. Men skal vi skrive en samfundsvidenskabelig historie, må vi forstå historien som en vekslende af produktionsmåder - af teoretisk forståede helheder.

Erstatter vi da i eksemplet "mellemkrigstiden" med "en samfundsformation, domineret af den kapitalistiske produktionsmåde i overgangsfasen mellem konkurrencekapitalisme og monopolkapitalisme", har vi beskrevet et teoretisk objekt et objekt, det er muligt at udarbejde teorier om, idet vi allerede har givet

- en indikation på, hvor hovedmodsatningerne i samfundet befinder sig
- de vigtigste historiske udviklingslove
- en ramme for klassestrukturen.

Dette er tilfældet fordi begreberne produktionsmåde/samfundsformation er teoretisk udarbejdede begreber, led i den historiske materialismes generelle teori.

1.2.2. Begrebet produktionsmåde

Jeg vil her give en kort definition af begrebet produktionsmåde - og dermed en præcisering af begrebet samfundsformation, således som det er præsenteret tidligere. Her som i øvrigt i artiklen anvendes Althusserskolens definitioner, dens tolkning af Marx: det er ikke muligt at læse/ anvende Marx "uskyldigt", al læsning er samtidig en tolkning; det er da klogest at lægge sig fast på en eksplicit tolkning, der til gengæld for - måske - nogle lidt for rigoristiske definitioner har den fordel, at den undgår en del glidninger i begrebsanvendelsen, inkonsistenser, m.v., som ellers er almindelige.

En produktionsmåde er en kombination af strukturer, en enhed af strukturer. Dette implicerer, at det drejer sig om et begreb, der ikke har nogen direkte repræsentant i virkeligheden - idet strukturer er kombinationer af abstrakte elementer, og kun "eksisterer" gennem deres effekter. Det implicerer ligeledes, at strukturernes enhed er en ordnet enhed med dominans, og at strukturernes på hvert niveau konstitueres i sammenføjnngen med strukturernes på de andre niveauer: dette følger af den historiske materialismes totalitetsbegreb. Denne dominans består i, at den økonomiske struktur er bestemmende i sidste instans - den afgør forholdet mellem niveauernes strukturer, derunder hvilket niveauets struktur, der skal dominere. Der er tre niveauer:*

- økonomien, hvis struktur er produktionsforholdene
- politikken, hvis struktur består af staten og retten
- ideologien, hvis struktur er en bevidsthedens struktur.

Vi skal her kun gennemgå den økonomiske struktur, som er den på en gang vigtigste og bedst udarbejdede.

* det fjerde niveau, teorien, frembyder store vanskeligheder ved indplaceringen i niveauernes totalitet.

Den økonomiske struktur er en kombination af elementerne:

- (1) arbejder eller direkte producent
- (2) produktionsmidler - arbejdsmidler og -objekt
- (3) ikke-arbejder - i klassesamfund

Disse elementer kombineres (og i denne "kombination" bestemmes selve elementernes natur) i to relationer:

- A/ en ejendomsrelation = dispositionsmuligheden over produktionsmidler og produkter
- B/ en reel tilegnelsesrelation = evnen til at sætte samfundsmæssige produktionsmidler i arbejde.

Denne beskrivelse af begrebet økonomisk struktur er langt fra uproblematisk - det gælder såvel elementernes definition som relationernes definition og antal. Men det er den, vi vil holde os til her. Den vil blive nærmere belyst nedenfor i gennemgangen af de for British India særligt relevante produktionsmåder.

1.2.3. De "primitive" produktionsmåder

Den "oprindelige" eller "tidligste" eller "naturlige" form for ejendom er den kollektive ejendom:

"Ejendom innebär alltså ursprungligen ingenting annat än människans förhållande till sina ursprungliga produktionsbetingelser som hörande till honom, som förutsatta tillsammans med hans egen tillvaro; ... Dessa naturliga produktionsbetingelser är tvåfaldiga:

- (1) Hans tillvaro som medlem av ett samfund; ...
- (2) förhållandet till ett markområde, förmedlat genom samfundet, som till sin egendom, som gemensam jord-egendom och samtidigt enskild besittning för den enskilde, eller på ett sådant sätt, at endast avkastningen delas, medan själva jorden och bearbetningen av denna förblir gemensam". (26)

Terray når ved en genanalyse af et etnologisk materiale frem til to produktionsmåder, hvis produktionsforhold svarer til de af Marx skitserede:

"Det første...realiseres' i vad vi har kallat bysystemet...äganderätten till produktionsmedlen kollektiv, distributionsreglerna enligt likadelningsprincipen. På den juridiskt-politiska nivån...en tillfällig och temporär ämbetsmakt...
Det andra...realiseres' i vad vi har kallat lineage-systemet...äganderätten till produktionsmedlem kollektiv men en individ ansvarar för dem i gruppens namn. Fördelningen av produkten verkställs enligt... 'återdistribution'; arbetsinsats med riktning från periferin mot centrum, utdelning från centrum mot periferin... en permanent ämbetsmark var innehavere rekryteras efter ålder". (27)

Der er tale om det tilfælde hvor "endast avkastningen delas...", og Terrays skelnen mellem to produktionsmåder er en skelnen ud fra forskelle i samarbejds måder under den fælles behandling af jorden (reel tilegnelse). Vigtigst i Terrays bog er hans understregning af, at det er forkert at tale om "den primitive produktionsmåde", idet han mener, at der andre steder findes atter andre "primitive" produktionsmåder end de to, han identificerer (28).

Disse få bemærkninger om de "primitive" produktionsmåder er taget med af to grunde: for det første eksisterer "primitive" produktionsmåder i den indiske samfundsformation endnu i dag; de er dog ikke af stor betydning, og for kolonitidens samfundsformationer er det et højst relevant spørgsmål, om de overhovedet hørte med til samfundsformationen British India, forstået netop som en social totalitet. For det andet, mere vigtigt, er der strukturelle ligheder mellem de "primitive" og den asiatiske produktionsmåde.

1.2.4. Den asiatiske produktionsmåde

Den asiatiske produktionsmåde (APM) er kendetegnet ved at være en "videreudvikling" af den primitive: den kollektive ejendomsret er beholdt, men produktivkræfternes ud-

vikling er højere, og der er udviklet en egentlig politisk-ideologisk "overbygning".

Produktivkræfternes udvikling giver sig udtryk i en vidtgående arbejdsdeling indenfor den kollektive ejendomsenhed: landsbyen er blevet en "selvforsørgende enhed" af landbrug og håndværk, med en arbejdsdeling der er sanktioneret af ideologien, og som danner basis for en hierarkisk social orden. Jorden, det vigtigste produktionsmiddel, er kollektiv ejendom, men den enkeltes besiddelse (reel tilegnelse).

Ideologien er det dominerende niveau, og denne dominans's basis i produktionsforholdene ses tydeligt af, at statens eksistens i APM, dens "ret" til merproduktet, hviler på en "identifikation" af staten med samfundet, "enheden", som er den kollektive ejer af jorden. Der er en vidtgående lagdeling indenfor landsbyen og naturligvis en modsætning mellem statens agenter og landsbyerne. De har karakter af klasseforhold (29).

Det empiriske materiale, som Marx har anvendt til konstruktionen af begrebet APM, er Indien. At Marx's billede af Indien ikke var helt korrekt (30) anfægter ikke begrebet APM's naturlige stilling i udviklingen af produktionsmådernes begreber. Den asiatiske produktionsmåde har da også domineret i Indien, nok mest udpræget der, hvor store kunstvandingsarbejder udgjorde forudsætningen for landbrugets produktivitet; disse arbejder, som naturligt organiseredes af staten, udgjorde et ekstra bindeled mellem stat og landsby. Vandingsanlæggenes forfald kunne være symptom på en begyndende opløsning af produktionsmåden. Men den fortolkning af begrebet APM, som lægger vægt på det ideologiske niveaus dominans, undgår i øvrigt at postulere nødvendigheden af kunstvandig som basis for en "statens økonomiske (til tider kaldt "hydrauliske") funktion" (31).

Den centrale struktur i APM er landsbyens enhed; opløses denne, er produktionsmåden i opløsning. Opløsningen kan ske på to måder: ved at der - fra statens side - gøres indgreb i landsbyens jordejendom, eller ved at landsbyens

karakter af selvforsørgende enhed opløses, d.v.s. en opløsning af enheden landbrug-håndværk. Begge disse ting fandt sted helt fra begyndelsen af det engelske kolonistyre, og i hele den periode, vi taler om her, har vi således at gøre med en produktionsmåde under opløsning - idet selvfølgelig opløsningsgraden er forskellig fra tid til anden og fra sted til sted.

1.2.5. Feudalismen

Den feudale produktionsmåde er karakteriseret af, at ikke-arbejderen ("godsejeren") har den økonomiske ejendomsret til jorden, samtidig med at landsbyens enhed er brudt: den materielle tilegnelse foregår mere eller mindre individuelt, og håndværket koncentrerer sig i byerne, som derved får en særlig stilling i produktionsforholdene og kommer til at stå i en strukturel modsætning til landsbyerne (32). Under APM var byernes basis langdistancehandelen eller statens/hoffets udgifter, evt. religiøse funktioner (33).

Hvis man antager, at APM udvikler sig fra en "tidlig" form, hvor ejendomsformen er den oprindelige, kollektive stammeejendom, til en "sen" form, hvor der er tale om flere lag af ejendom (landsbyhierarki, statens ret til tribut: begge dele befæstes med tiden), kan man til gengæld slå fast, at feudalismen er præget af en klar ejendomsrelation, nemlig godsejerens ejendom over jorden. Det er en sådan ejendomsform, englænderne søger at reproducere i Bengalen med deres zamindari settlement. Zamindaren er oprindeligt kun en agent/funktionær for staten, men englænderne søger at gøre ham til agent (ikke-arbejder, der ejer produktionsmidlerne) i produktionsforholdene.

I visse af de indiske provinser mødte englænderne forhold, som allerede rummede stærke feudale elementer, idet en individualisering af ejendomsretten skete samtidig med en styrkelse af overbygningen (34). Man kan måske heri se en naturlig tendens til feudalisering af APM (35), en individualisering, som gennem "den historiske proces" (36) sker

med nødvendighed.

Denne proces fremmes naturligvis, hvis landsbyen går i opløsning som følge af håndværkets nedbryden ved konkurrencen udefra, eller som følge af en almen forarmelse af bønderne. Begge dele finder sted under det engelske styre, idet handelen udkonkurrerer håndværkerne (i et vist, begrænset omfang; det drejer sig særlig om håndværket udenfor landsbyerne), og idet den forøgede udbytning forringer mulighederne for landbrugets produktion.

Meget skematisk kunne man måske konkludere, at APM overgår i feudalisme, hvor englænderne samtidig opløser landsbyen og styrker zamindaren (eller tilsvarende positioner) - og den overgår i kapitalisme, hvor opløsningen går sammen med en styrkelse af landsbyens dominerende kaster. Det sidste sker, hvor englænderne laver "Ryotwari Settlements", d.v.s. skattefastsættelser med de enkelte forpagtere og ejere, som i Bombay og Madras (37).

Det man møder i de beskrivelser, som foretages af British India under kompagniets styre, er blandingsformer af APM, feudalisme og kapitalisme (som også England på denne tid var en feudal-kapitalistisk blandingsform), i en karakteristisk overgangsformation, hvor endnu ingen af produktionsmåderne har fået etableret sin dominans (38).

1.2.6. Kapitalismen: den primitive akkumulation

Den kapitalistiske produktionsmåde (KPM) kendetegnes af, både ejendommen og besiddelsen (den materielle tilegnelse) placeret hos ikke-arbejderen, der her er en kapitalist, en ejer af industriel kapital. Kapitalisten har således en dobbelt funktion: som ejer af produktionsmidler og produkter udbytter han arbejderen ved at tilegne sig merproduktet - og som organisator af den kollektive arbejdsproces indtræder han i den materielle tilegnelsesrelation som et "nødvendigt" led.

Under KPM er kapitalakkumulationen den økonomiske praksis's mål; denne akkumulation kan imidlertid finde sted

på to måder, hvoraf den ene strengt taget ikke er kapitalistisk: den egentlig kapitalistiske produktion er den industrielle produktion, hvor kapitalisten køber arbejdskraft, som under hans ledelse producerer merværdi for ham. Men inden dette trin nåedes i den historiske udvikling, måtte de to nødvendige elementer i den kapitalistiske produktion udvikles, for at de kunne indtræde i den industrielle kombination af dem (der også forudsætter en vis høj udvikling af den tekniske viden): på den ene side den "frie" arbejder, som er revet løs fra sin naturlige sociale sammenhæng og er nødt til at sælge sin arbejdskraft, og på den anden side kapitalen, i form af pengekapital. Der er altså en anden måde at akkumulere kapital på end den egentlig kapitalistiske, en måde som ikke har sin baggrund i den af produktivt arbejde skabte merværdi.

Denne anden måde er - idet vi ser bort fra akkumuleringen af pengekapital i de ikke-kapitalistiske produktionsmåder, landbrug, håndværk, m.v. - den såkaldte "primitive akkumulation": ophobning af pengekapital via cirkulationsprocessen (39). Og et meget vigtigt forhold for udviklingen af en teori om relationen mellem kapitalismens center og dens periferi (en såkaldt "udviklingsteori") er, at denne primitive akkumulation ikke tilhører "kapitalismens forhistorie"; den fortsætter under kapitalismen (ligesom den også eksisterede længe før kapitalismen), og den udgør den dominerende form for interrelation mellem center og periferi, samtidig med, at dens virkemåde er afgørende forandret på grund af kapitalismens dominans: den kapital, der akkumuleres gennem cirkulationsprocessen kan nu umiddelbart investeres i den merværdiskabende proces (40).

Erobringen af Indien er udtryk for handelskapitalismens (den primitive akkumulation) blomstringstid; de "indiske" og "afrikanske" kompagnier, som omkring denne tid dannes i Vesteuropas hovedstæder (41) akkumulerer kapital gennem det overskud de henter hjem på handel med oversøiske lande - en handel, der hele tiden er forbundet med anvendelse af militær magt og politiske intriger. Denne den politiske side af han-

delskapitalismen er ikke noget tilfældigt: primitiv akkumulation består jo netop i, at den ene part i cirkulationen (byttet) tilegner sig værdi på den andens bekostning - uden at der i processen skabes ny værdi (42).

Den samme erobring er med til at sætte gang i den egentlig industrielt-kapitalistiske udvikling i England, ved hjælp af udbyttet fra den indledende plyndring af Bengalen (43). Efter at have plyndret staten for dens formuer, går englænderne i gang med at plyndre jordens dyrkere. Det sker dels via det politiske niveau, som skattepålæg, dels ved at lade handelskapitalismen trænge helt ud i landsbyerne. Kapitalen akkumuleres og eksporteres ved hjælp af en lang kæde af indiske agenter, funktionærer i kompagniet og engelske kapitalister. Som allerede nævnt er dette en af forudsætningerne for, at der kan opstå feudale eller kapitalistiske produktionsforhold i det indiske landbrug; men denne fremstilling viser et andet træk ved processen (transformationen af APM): dens asymmetriske karakter. Forandringen af de indiske produktionsforhold sker som følge af initiativer fra England, under engelsk dominans og til fordel for engelske kapitalister. Dette initiativ/dominans/profit-forhold er det, som lægger grunden for den afhængige ("perifere", med Amins udtryk) kapitalisme i Indien (44).

Der findes forskellige skøn over, hvilke beløb der gennem handel og statslige overførsler er overført fra Indien til England (45), men om overførslernes eksistens er der ingen uenighed; ejheller om deres effekt på Englands velstand og Indiens fattigdom. Ud over dette kvantitativt-økonomiske aspekt af handelskapitalismen (incl. de til den hørende politiske strukturer), er der imidlertid et strukturelt, økonomisk aspekt, som er af væsentlig betydning. Det består i handelskapitalismens indvirken på forudsætningerne for den industrielle kapitalisme (46): for det første svækker eksporten af merværdi den indiske kapitalakkumulation til fordel for den engelske (i England); for det andet vanskeliggør konkurrencen fra engelsk industri oprettelsen af industri i Indien og dermed igangsættelsen af en produktiv akkumulations-

proces der. Og dette gælder, hvad enten kapitalen i Indien ejes af englændere eller indere.

1.2.7. Kapitalismen: industrien

Den kapitalistklasse, som dannes ved englændernes intervention i alle sektorer af det indiske samfund, har sin basis mest i handels- og landbrugskapital; men det er klart, at den også i et vist omfang søger at investere i industri, til dels i konkurrence med engelske investorer. Der udvikler sig således en egentlig industriel kapitalisme i Indien, og et egentligt bourgeoisie, bestående af både englændere og indere. Indiens industrielle kapitalisme har dog nogle afgørende særtræk, som bestemmer den indiske udviklings forskellighed fra den europæiske - og således fra den af Marx forudsagte (47). Det gælder dominansforholdet, forskellige grupper af kapital imellem, dels mellem industriel kapital og finanskapital og dels mellem national og udenlandsk kapital.

Industrikapitalen kom aldrig til at dominere i Indien, som tilfældet var fx. i England før monopoliseringen. På grund af statens særlige funktion som formidler af udenlandske interesser, og derigennem som formidler af en monopolistisk struktur (til 1833 et merkantilt monopol; fra 1900 et finanskapitalistisk oligopol) indtrådte koncentrationen meget hurtigt, og med staten i ryggen fik den engelske finanskapital held med at vinde dominans over indisk kapital (48). Samtidig bevirkede dette, at kun de største indiske kapitaler kunne overleve, og der dannedes allerede tidligt i mellemkrigstiden en række finansgrupper, som eksisterer endnu i dag.

Den udenlandske kapital dominerer over indisk kapital dels gennem sin kontrol over den dominerende fraktion, finanskapitalen, og dels gennem de for Indien særlige Managing Agencies (hvoraf en del er indiske). Denne udenlandske dominans er ikke bare et spørgsmål om eksport af profitter, men også om statens økonomiske funktion - idet staten er nært allieret med den engelsk-indiske kapitalistklasse - en funk-

tion der er af en særlig betydning i et land der er koloniseret og holdt under kontrol med militær magt. Den udenlandske dominans er et strukturelt element i det omfang, kapitalens nationalitet betyder en forskel i dens funktionsmåde, i kapitalisternes økonomiske praksis. En sådan forskel kan fx. bestå i de engelsk-indiske kapitalgruppers nære forbindelser til engelsk kapital - forbindelser, der kan få den engelsk-indiske kapital til at føre en anden profitmaksimeringsstrategi end indisk kapital. Et eksempel på dette er, at engelske kapitalister standser investeringerne i Indien, når der er afsætningskriser; i sådanne perioder eksporterer de deres profitter, mens indiske koncerner må importere kapital for at kunne vedligeholde og forbedre (med henblik på overvindelse af krisen) produktionsapparatet.

Et særligt træk ved de engelske investeringer i Indien er, at de koncentrerer sig om alle andre sektorer end netop industrien. De første investeringer er jernbaneinvesteringerne i 1860'erne, som skaber den eneste periode i Indiens nyere historie, hvor der er netto-kapitalimport. Samtidig og lidt senere investeres der i plantager (kaffe, te, jute) og skibsfart (49). I 1910 er over 90% af de engelske investeringer koncentrerede om dels en udbygning af handelsapparatet, dels finansinstitutioner og dels udvinding af råvarer (50).

NOTER TIL AFSNIT 1

- (1) for samme problem i en anden teoretisk sammenhæng, se Morris & Stein, 180 f.
- (1a) Poulantzas, 13
- (2) Att Läsa Kap., 132 ff.
- (3) For Marx, "Modsatning og overbestemning"
- (4) Poulantzas, 167
- (5) Sinha, I, ch. 2, R. Dutt, I, ch. 2
- (6) Sinha, II, 15
- (7) R. Dutt, I, 65
- (8) P. Dutt, 217, 404 ff.

- (9) Sinha, II, 194 f.
- (9a) se også Morris & Stein, 181
- (10) Sinha, II, 149 f., ctr. P. Dutt, 217
- (11) R. Dutt, I, 68
- (12) R. Dutt, I, 11 f.
- (12a) ideologien efter 1837 er beskrevet i E. Stokes, *The English Utilitarians and India*, Oxford 1959. I "Adam Smith and Asia", *Journal of Asian Studies*, 1964, 345 ff., står der overhovedet ingenting.
- (13) R. Dutt, II, 39 (pkt. "9...")
- (14) i Avineri (ed.), 91 f.
- (15) P. Dutt, 408
- (16) *ibid.*, 285 f.
- (17) R. Dutt, II, ch. xviii, citatet: Lord Lytton, cit. i P. Dutt, 287
- (18) R. Dutt, II, 170 ff.
- (19) *ibid.*, II, 202
- (20) jvf. Marx i Avineri (ed.), 336-39 og 373-77
- (21) Morris & Stein, 181
- (22) P. Dutt, 121 ff.
- (23) *ibid.*, 143 ff., 155 ff.
- (24) *ibid.*, 140
- (25) *ibid.*, 312 ff.
- (26) Marx, Grundrisse, i Edholm (ed.), 54
- (27) Terray, 49 f.
- (28) *ibid.*, 88 f.
- (29) Edholm (ed.), Indledning, og *Das Kapital*, III, 798 ff., og Edholm (ed.), 37 f., 56 (Grundrisse)
- (30) Edholm (ed.), 28 f., 32 n. 9
- (31) *ibid.*, 27 ff., se evt. Maddison, 23 f., n. 3
- (32) om modsætningen land-by, se H. Lefevre, *La Pensée Marxiste et la Ville*, Casterman 1972
- (33) Marx i Edholm (ed.), 38
- (34) Edholm/OS, 17 ff.
- (35) Amin, 166 ff.
- (36) Marx i Edholm (ed.), 59
- (37) R. Dutt, II, 38 og 44
- (38) R. Dutt, I, 140-82 (referat af Buchanans beretning)
- (39) Mandel, ch. 3, *Das Kapital*, I, Kap. 4

- (40) Amin, ch. II, sect. i
- (41) Mandel, 109 f.
- (42) ibid., 82 ff., 106 ff.
- (43) Baran, 146, P. Dutt, 104-12
- (44) Amin, 197 f.
- (45) se fx. R. Dutt, I, 28, 35, 192, 292-300;
P. Dutt, 95-104, 135 f., 144; Maddison, 63 ff.
- (46) Amin, 177-93
- (47) Marx i Avineri (ed.), særlig 136 - cf. dog Amin, 174 f.
- (48) P. Dutt, 155 f.
- (49) P. Dutt, 129 f., Gadgil (59), 44-51
- (50) P. Dutt, 130 f.

Litteratur til afsnit 1

(Det understregede er de benyttede forkortelser)

Samir Amin: "L'accumulation a l'echelle mondiale", Paris-Dakar 1970

Althusser/Balibar: "Att läsa Kapitalet", Stockholm 1970

Shlomo Avineri (ed.): "Karl Marx on Colonialism and Modernization", New York 1969

Paul A. Baran: The Political Economy of Growth, New York 1957

Palme Dutt: India Today, Bombay 1949

Romesh Dutt: The Economic History of India, I-II, Delhi 1960

Erik af Edholm (ed.): Karl Marx om Förkoloniala Produktionsätt, Stockholm 1970

Louis Althusser: For Marx, København 1969

D.R. Gadgil: The Industrial Evolution of India, London 1959

Angus Maddison: Class Structure and Economic Growth, London 1971

Ernest Mandel: Marxist Economic Theory, London 1968

Karl Marx: Das Kapital, Berlin 1972

Morris & Stein: The Economic History of India: A Bibliographic Essay, Journ. of Ec. Hist., June 1961

Nicos Poulantzas: Politisk Makt och Sociala Klasser, Göteborg 1968

N.K. Sinha: The Economic History of Bengal, Calcutta 1961

E. Terray: Den historiska Materialismen och de "primitiva" Samhällena, Stockholm 1970

- (40) Amin, ch. II, sect. i
- (41) Mandel, 109 f.
- (42) ibid., 82 ff., 106 ff.
- (43) Baran, 146, P. Dutt, 104-12
- (44) Amin, 197 f.
- (45) se fx. R. Dutt, I, 28, 35, 192, 292-300;
P. Dutt, 95-104, 135 f., 144; Maddison, 63 ff.
- (46) Amin, 177-93
- (47) Marx i Avineri (ed.), särskilt 136 - cf. dog Amin, 174 f.
- (48) P. Dutt, 155 f.
- (49) P. Dutt, 129 f., Gadgil (59), 44-51
- (50) P. Dutt, 130 f.

Litteratur til afsnit 1

(Det understregede er de benyttede forkortelser)

Samir Amin: "L'accumulation a l'echelle mondiale", Paris-Dakar 1970

Althusser/Balibar: "Att läsa Kapitalet", Stockholm 1970

Shlomo Avineri (ed.): "Karl Marx on Colonialism and Modernization", New York 1969

Paul A. Baran: The Political Economy of Growth, New York 1957

Palme Dutt: India Today, Bombay 1949

Romesh Dutt: The Economic History of India, I-II, Delhi 1960

Erik af Edholm (ed.): Karl Marx om Förkoloniala Produktionsätt, Stockholm 1970

Louis Althusser: For Marx, København 1969

D.R. Gadgil: The Industrial Evolution of India, London 1959

Angus Maddison: Class Structure and Economic Growth, London 1971

Ernest Mandel: Marxist Economic Theory, London 1968

Karl Marx: Das Kapital, Berlin 1972

Morris & Stein: The Economic History of India: A Bibliographic Essay, Journ. of Ec. Hist., June 1961

Nicos Poulantzas: Politisk Makt och Sociala Klasser, Göteborg 1968

N.K. Sinha: The Economic History of Bengal, Calcutta 1961

E. Terray: Den historiska Materialismen och de "primitiva" Samhällena, Stockholm 1970